

UOT 94 (479.24)

Ə.R.Fərhadov

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

ali_farhadov@yahoo.com

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ AZƏRBAYCANIN GÜNEYİNDƏ XRİSTİAN MISSIONERLİYİ TARİXİNDƏN

Açar sözlər: Qacar, Azərbaycan, İslam, xristian, missioner

XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası Azərbaycanın güney bölgəsini də təsiri altına almağa çalışır, bu məqsədlə xristian icmalarından – ermənilərdən, aysorlardan istifadəyə cəhd göstərirdi. İngiltərə və digər Qərb ölkələri də öz imperialist maraqları naminə Azərbaycan xristianlarından Qacar dövlətinə qarşı mübarizədə faydalanmaq istəyirdilər. Bu məqsədlə öz dövlətlərinin maraqlarına xidmət edən xarici missionerlərin Qacar dövlətindəki aktiv fəaliyyətini dəstəkləyirdilər. Həmçinin Azərbaycan xristianlarını müsəlmanlara qarşı təşkilatlandırmaq, məktəblər və mətbuat vasitəsilə onları gücləndirmək, silahlandırmaq, Qacar dövlətini parçalamaq, müsəlmanları assimilyasiyaya cəhd etməyə çalışırdılar. Qacar dövləti xadimləri də bəzən laqeydlik, bilgisizlik və ya məcburiyyət qarşısında bu missioner fəaliyyətlərinin güclənməsinin qarşısını ala bilmədi. Nəticədə qanlı müharibələr, müsəlmanlara qarşı soyqırımlar baş vermişdir. Bu soyqırımların qarşısının alınmasında Osmanlı Türkiyəsi xüsusi rol oynadı.

A.Р.Фархадов

ИЗ ИСТОРИИ ХРИСТИАНСКИХ МИССИОНЕРОВ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Ключевые слова: Гаджар, Азербайджан, Ислам, христианин, миссионер

В начале XX века царская Россия пыталась влиять на южную часть Азербайджана, пытаясь использовать для этой цели христианские общины – армян, ассирийцев. Англия и другие западные страны также хотели использовать азербайджанских христиан в борьбе против государства Гаджар в своих империалистических интересах. С этой целью они поддерживали активную деятельность иностранных миссионеров в штате Каджар, служа интересам своей страны. Они также пытались настроить азербайджанских христиан против мусульман, укрепить и вооружить их через школы и прессу, разделить государство Гаджар и попытаться ассимилировать мусульман. Государственные деятели Гаджара иногда были не в состоянии предотвратить активизацию этой миссионерской деятельности перед лицом безразличия, невежества, или принуждения, что приводило к кровавым войнам и геноциду против мусульман. Османская Турция сыграла особую роль в предотвращении этих геноцидов.

A.R.Farhadov

FROM THE HISTORY OF CHRISTIAN MISSIONERS IN SOUTH AZERBAIJAN AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

Keywords: *Gajar, Azerbaijan, Islam, christian, missionary*

At the beginning of the twentieth century, tsarist Russia tried to influence the southern part of Azerbaijan, trying to use for this purpose Christian communities - Armenians, Assyrians. England and other western countries also wanted to use Azerbaijani Christians in the struggle against the Gajar state for their imperialist interests. To this end, they supported the active work of foreign missionaries in the Gajar state, serving the interests of their country. They also tried to organize Azerbaijani Christians against Muslims, to strengthen and arm them through schools and the press, to divide the Ghajar state, and to try to assimilate Muslims. Gajar statesmen, too, could not prevent the intensification of these missionary activities in the face of indifference, ignorance or coercion. As a result, bloody wars and genocides against Muslims took place. Ottoman Turkey played a special role in preventing these genocides.

1. I Dünya müharibəsindən əvvəl Azərbaycanın güneyində xristian missionerliyi tarixindən

Missionerlərin Qacar dövləti ərazisində missionerlik fəaliyyətləri hələ Fətəli şahın dövründə başlamış, fars dilinə tərcümə olunmuş “İncil” ingilis missionerləri tərəfindən Fətəli şahə təqdim olunmuş və şah tərəfindən bəyənilmişdi [46, s.12-13]. Onlar ölkədə zərdüştiləri də xristianlaşdırmağa çalışırdılar [14, s.35]. Almaniyadan olan missionerlər [49] və isveçrəli Bazel missionerləri də xristianlığı təbliğ üçün Təbrizdə məktəb açmışdılar [29, s.2; 24, s.19]. 1896-cı ildə fransız katolik missionerləri Urmiyada “Qaltşrara” qəzetini nəşr etdirmişdi [43, s.412]. Onların Urmiyada və Səlmasda mərkəzləri və qadın monastrı da var idi [21, s.542]. Fransız missionerlərin əsas məqsədi bölgədə fransız dilini və xristianlığın katoliklik məzhəbini yaymaq idi [4, s.284]. Aysorları katolikləşdirmədə fransız lazarist missionerlərə sonralar müsəlman olmuş aysor katolik din xadimi Abdulahad Davud da yardım edirdi [32, s.177-178]. Qeyd edək ki, Məhəmməd şah lazaristlərə xoş münasibət göstərmişdir [37, s.349]. Nəsrəddin şah da vəliəhdliyi dövründə fransız şərqsünas, missioner E.Borenin [51] təşəbbüsü ilə Təbrizdə açılmış məktəbdə təhsil almışdı. İngilislər də fransız missionerlərinin təmsalında Rusiyaya qarşı müttəfiq görürdülər [25, s.150]. Missionerlərin anti-islam fəaliyyəti ölkədə xristianlara qarşı bəzi hücumlara da səbəb olurdu [13, s.270-271].

Amerikalı protestant missionerlər Təbrizdə hələ məşrutə inqilabından öncə prisviterian məktəbi – “Memorial school” açmışdılar və fəaliyyət

göstəridilər [47; 30, s.123]. Burada amerikalılar tərəfindən ingilis dili, dünyəvi elmlər tədris edilirdi. Bu məktəbin müəllimlərindən – hərbi məktəb məzunu Hovard Baskervil öz hökumətinin razılığı olmasa da, məşrutəçilərin döyüş hazırlığında və Məhəmmədəli şah hökumətinə qarşı döyüşlərdə fəal iştirak etmiş, qəhrəmancasına həlak olmuşdu [16, s.1027-1032]. Onun Təbriz qəbristanlığındakı dəfni izdihamla keçirilmiş, böyük mitinq təşkil edilmişdi [19, s.440-441].

Bu dövrdə Urmiyada xarici missionerlər tərəfindən aysor (kəldani) dilində “Urumi ortodoksata” adlı qəzet də nəşr olunur, xristian mədəniyyətinin və hüquqlarının qorunmasını təbliğ edirdi [43, s.445; 17, s.407]. Urmiyadakı Amerikan missionerlərinin sayı təxminən 50 nəfər olub, cəmiyyətin 3000 nəfər üzvü də var idi. Bütün Qacar dövləti üzrə 100-dən çox protestant məktəbində 2000 şagird dərslər keçirdi. Bu məktəblərin ən məşhuru isə amerikalıların açdığı Urmiya kolleci idi. Amerikan missionerləri daha öncələri Roma Papası tərəfindən afaroz edilmiş [3, s.85-86] nəsturi aysorları protestant etmək istəyir, lakin nəsturi kilsəsi buna müqavimət göstərirdi [28, s.13]. Alman Lüteran Şərq Missiyası missionerləri də bölgədə fəaliyyət göstərir, hələ 1899-cu ildə Urmiyada yetimxana və 1906-cı ildə mətbəə qurmuş [38, s.155], 1901-ci ildə fransız katolik missionerləri – lazaristlər də Təbrizdə məktəb açmışdılar [48].

1902-ci ildə rusiyalı arximandrid Kirill Smirnovun və müavini Sergey Lavrovun başçılıq etdiyi pravoslav missionerləri Urmiyada fəaliyyətə başlamışdılar. Onlar Urmiyada Rusiyanın vitse-konsulluğunun və mətbəə açılmasına nail oldular, bir çox pravoslav kitabı aysor dilinə tərcümə edilib çap olundu [23, s.26-27]. 1903-cü ildə Rusiya imperatriçəsi Mariya Fedovranın himayəsində Urmiyada “Kirill-Sergey Urmiya qardaşlığı cəmiyyəti” yaradıldı. Cəmiyyətin məqsədi Urmiyadakı rus icmasının fəaliyyətinə diqqəti cəlb etmək idi. 1904-cü ildə arximandrid Sergey Lavrov Urmiyadakı missionerlər cəmiyyətinin sədri seçildi [23, s.27-28]. Aysor dilini öyrənən Sergey Lavrov bölgədə böyük nüfuz malik idi. Onun səyi ilə Urmiyanın kəndlərində qırx kilsə, qızlar və oğlanlar üçün altmış prixod (ibtidai kilsə) məktəbi açılmışdı. Bu məktəblərdə iki min beş yüz şagird təhsil alırdı. Urmiya şəhərində oğlan və qızlar üçün müəllimlik məktəbləri də açılmışdı. Pravoslav missionerlərinin nüfuzu və xeyriyyəçilik fəaliyyəti sayəsində ondan çox müsəlman ailəsi də pravoslavlığı qəbul etmişdi [23, s.29]. Pravoslav missionerləri Rusiyanın Təbrizdəki konsulluğunun vasitəsilə burada da iki məktəb açdılar [26, s.15]. Kürdlərin xristianlara qarşı hücumları artdığına görə 1911-ci ildə rus missioner heyətinin dəvətilə Təbrizdən gətirilən 100 nəfərlik kazak hərbi birliyi Urmiyada yerləşdirildi. Hərbi birlik həm də rus missionerlərini bölgədən qovmaq istəyən və pravoslav məbədlərini ələ keçirməyə çalışan ingilis missionerlərindən qorumaq üçün idi [23, s.32-33]. 1913-cü ildə Azərbaycanın güneyindəki aktiv

missionerlik fəaliyyətinə görə Müqəddəs Sinod Sergey Lavrova yepiskop rütbəsi və “Salmasski” titulu verdi [23, s.31].

Xaricdən gələn missionerlərə müsəlman ruhanilərin təşviqi ilə hücumlar təşkil edilir, çox vaxt onları qətl edirdilər. Bunda missionerlərin müsəlmanlara xristianlığı təbliğ etməsi də rol oynadı. Məsələn, Həmidə xanım Cavanşir yazır ki, “Təbrizdə bir Amerika missioner məktəbi var idi. Məktəbdə müəyyən saatlarda şagirdləri ibadət xanaya aparıb katolik dini ayinləri üzrə dua oxumağa məcbur edirdilər” [45]. C.Məmmədquluzadə də “Molla Nəsrəddin” jurnalında qeyd edirdi ki, “Amerika məmləkətindən professorlar və ustadlar əvəzinə xaçpərəst dərslərini və ibadətlərini məcbur edən missionerlər göndərilir, fənni mədrəsələr və sənətxanalar yerində keşişxanalar bina olunur” [8, s.4; 9, s.40].

1903, 1905-ci illərdə Urmiyada amerikalı missionerlərin öldürülməsi [38, s.153] və günahkarların pul ödəyərək cəzadan azad olması haqqında Ə.Hüseynzadə “Həyat” qəzetində məlumat verir. Bu kimi hadisələrin Qacar dövlətinin zərərinə olduğunu yazan müəllif müsəlmanları cinayətdən uzaq olub məktəblər, universitetlər açmağa, maariflənməyə dəvət edirdi [5, s.1-2; 6, s.93-385]. M.T.Sidqinin verdiyi məlumatlarda da qeyd olunur ki, Urmiyada kilsələrin zənglərinin gurultusu müsəlmanların əzan səslərinə üstün gəlir. Şəhərin “Dilgüşa” bağında ingilislər xəstəxanalar, məktəblər, kilsələr tikiblər. Onların müsəlmanlıq aləminə qətiyyətlə etinaları yoxdur” [11, s.187-188]. Həmçinin qeyd edirdi ki, “İslam dininin düşmənləri hər tərəfdən baş qaldırır. Hər yerdə kafir adamları bizim aramıza salıblar. Onlar bəzən müsəlmanların cəhalətini ələ salır və islam mədəniyyətinə rişxənd edirlər” [11, s.209-210].

Bu missionerlərin Qacar dövlətində, Qafqazda müsəlmanların əleyhinə fəaliyyət göstərdiyini xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin Axund Yusif Talıbzadə vasitəsilə 1907-ci ildə Osmanlı sultanı II Əbdülhəmidə göndərdiyi məktubda da görürük. Burada Urmiya şəhərindəki “Erməni-Amerikan və Erməni-Protestant Komitəsi”nin Azərbaycan türklərini xilafətə tabe olmaqdan və islam ittihadından uzaqlaşdırmaq üçün nəşrlər hazırladığı və yaydığı qeyd olunur, sultandan yardım istənirdi [31, s.69].

31 avqust 1907-ci il tarixində Peterburqda Rusiya-İngiltərə arasında müqavilə imzalanmışdı [42, s.458]. Qacar dövləti üzərində daim planlar quran və yeni imtiyazlar əldə etməyə çalışan bu iki dövlət “Qacarların ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyinə hörmət etmək üçün qarşılıqlı fəaliyyət göstərdiklərini” [22, s.17] bəhanə ilə bildirib “Qacar şahının həyatının təhlükədə olduğu iddiası” [36, s.232-233] ilə müqavilə bağladılar. Qacar dövlətinin şimal və cənub bölgələrini öz nüfuz dairələrinə bölüb bir-birlərinə bu nüfuz dairələrində mane olmayacaqlarına dair vəd verdilər [22, s.17-18]. Müqavilə haqqında ancaq 30 sentyabr tarixində Qacar Xarici İşlər Nazirliyinə məlumat verdilər [42, s.461]. Lakin Qacar parlamenti bu müqaviləni tanımayacağını elan etdi [16, s.538-540]. Müqavilə nəticəsində rus

missionerlərinin Azərbaycanda, ingilis missionerlərinin isə Qacar dövlətinin cənubunda fəaliyyəti gücləndi, yeni missioner məktəbləri açıldı [26, s.15-16]. Rusiya bolşeviklərinin rəhbəri V.İ.Lenin qeyd edirdi ki, “Kapitalist ölkələri öz soyğunçuluq siyasətlərini xristianlığı yaymaq adı altında hiyləgərcəsinə gizlədirdilər” [26, s.17].

Çar Rusiyası bölgədə öz nüfuzunu artırmaq üçün missionerlərdən aktiv istifadə edirdi. Rusiya vətəndaşı olan missioner Sergey Lavrovun sayəsində Urmiya bölgəsində 15 min aysor pravoslavlığa keçmişdi. Rusiyanın dəstəyilə Sergey Lavrov Urmiyada böyük bir katedral da tikdirmişdi. Aysorlar üçün məktəblər, yetimxanalar tikib mətbu orqanları quran Rusiyanın aysor din adamlarına pul yardımı onların bölgədəki nüfuzunu xeyli gücləndirdi. Aysor dini icmasının rəhbərlərilə yaxın olan erməni mənşəli Ağa Petros da Rusiyanın Urmiyadakı konsulluğunda tərcüməçi olub Rusiyanı dəstəkləyirdi [38, s.168]. Aysorlar bölgənin əsas gücü olan Rusiya səfirinin [38, s.162] dəstəyilə Qacar dövlətində və Osmanlı sərhədində müsəlmanlara qarşı hücumlara və qarətlərə başladılar [33, s.55-56]. Rusiyanın Təbriz konsulu ermənilərə də müstəqillik vədi, silah-sursat, pul verib onları Qacarlara və Osmanlıya qarşı müharibəyə sövq edirdi. Osmanlıya qarşı müharibədə Rusiya aysorlardan və kürdlərdən ibarət hazırladığı silahlı dəstələri də hazır etmişdi [33, s.56-57].

Şərqi Anadolu, Şimali İraq və Urmiya arasındakı dağlıq bölgələrdə yaşayan nəsturlər [2, s.214] Mar Şəmun ailəsindən olan patriarxları özlərinə dini rəhbər sayırdılar [40, s.19-30]. Patriarx Mar Şəmun Bünyamin (ö.1918) əslən Hakkari bölgəsindən – cənub-şərqi Anadoludan olub 1903-cü ildən nəsturi aysorların patriarxı idi. O, daim Osmanlı və Qacar dövlətlərinə qarşı mübarizə aparmış, Tiflisdə Qafqaz canişini Nikolay Nikolayeviçlə görüşərək I Dünya müharibəsinin başlanğıcında ona bölgədə muxtariyyət vəd edən Rusiyanı hərbi və siyasi şəkildə dəstəkləmişdi. Çar II Nikolay da canişinə yazdığı məktubda patriarxa öz təşəkkürünü bildirmiş, “Tanrının köməyilə Türkiyə xristianlarını zülmədən xilas edəcəyini” bildirmişdi [50].

2. I Dünya müharibəsi dövründə və sonra Azərbaycanın güneyində xristian missionerliyi tarixindən

Birinci Dünya Müharibəsinin başlamasından sonra Rusiya və İngiltərənin Qacar dövlətinə qarşı işğalında onların ən böyük dəstəkçisi ermənilər və aysorlar olmuşdu. Rusiya yerli xristianlara silah və pul yardımı edib müsəlmanlara qarşı müharibəyə sövq etdi [33, s.5]. Qacar hökuməti Rusiya və İngiltərə təhlükəsinə görə müharibədə Almaniya və Osmanlı ilə ittifaqdan çəkinmiş, tərəfsizliyini elan etmişdi. Lakin Qacarlının tərəfsizliyinə baxmayaraq 1914-cü ilin noyabrında Rusiya Təbrizi işğal edib Almaniya, Avstriya-Macaristan və Osmanlı konsullarını həbs etdilər, Urmiyadakı Osmanlı konsulunu da qovdular [33, s.47].

Osmanlı hərbi birlikləri Xəlil paşanın rəhbərliyi ilə 1915-ci ilin yanvarında Təbrizi [27, s.190], apreldə isə Urmiyanı ələ keçirdilər və Urmiya hakimi Cəmşid xan Məcdüssəltənə onların buradakı əsas nümayəndəsi oldu. Özü də mükəmməl mədrəsə təhsili almış olan Cəmşid xan Məcdüssəltənənin tapşırığı ilə müctəhidlər tərəfindən ruslara qarşı cihad fətvası verilmiş, fətva kitabça şəklində nəşr edilib yayılmışdı. Şiə müctəhidi Hacı Mirzə Feyzullah ağ kəfən geyərək müsəlman xalqı işğalçı Rusiyaya və xristian silahlılara qarşı cihada təşviq etmişdi. Lakin 1917-ci ildə rus ordusu kürd və aysorların yardımı ilə osmanlı birliklərini məğlub edib Azərbaycanın güneyindən geri çəkilməyə məcbur etdilər [34, s.487-491; 35, s.331-337]. Azərbaycandakı aysor kilsələri də müsəlmanlara qarşı qətləmə fətvası vermiş, silahlı erməni-aysor birliklərinin bölgədə qalmış Çar ordusu qüvvələrinin dəstəyi, ingilis, fransız və amerikalıların maddi yardımını ilə türklərə qarşı savaşı davam etdirməsinə və Azərbaycanda xristian dövlət yaratmağa qərar vermişdilər. Aysorlar qətləmə vaxtı hətta məscidlərə sığınan müsəlmanları da ucdantutma qırırdılar. Soyqırımların əsl məqsədi Azərbaycan müsəlmanlarını qıraraq bölgədə xristian dövləti qurmaq idi [7, s.76-79].

Mar Şəmun Bünyamin Təbrizi də ələ keçirmək istəyir, “Qacar dövlətində və Osmanlının bir hissəsində aysor dövlətinin yaradılmasını” istəyirdi [10, s.49]. O, ittifaq qurmaq üçün Qacar ərazisindəki ən böyük kürd tayfası Şikakilərin başçısı İsmayıl ağa Simko ilə danışıqlara gedir, ona -“Bu ölkə bizim də vətənimizdir. Nə var ki, din bizi bölmüş. Birləşməmiş gərəkdir. Ordumuzu birləşdirsək, Təbrizi almaq bizim üçün asan olar. Şimalda da rusların köməyi, Şaumyanın rəhbərliyi ilə Xəzərdən Qara dənizə, Diyarbəkirdən İran körfəzinə qədər dövlət yaradacağıq” [12, s.7], deyir. Qeyd edək ki, məşhur ingilis tarixçisi, I Dünya müharibəsi dövründə Hərbi Nazirliyin əməkdaşı olan Arnold Toynbi [Arnold Toynbee] yazırdı ki, “Bizim siyasətimiz erməniləri türk boyunduruğundan xilas etməkdir. Bu baxımdan mənafelemizdən biri fəal şəkildə Turan hərəkətinə mane olmaqdır” [1, s.24]. Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Tarix Sektoru Müdiriyyəti tərəfindən 1920-ci ildə hazırlanan “Ermənistan və Kürdüstan” adlı əsərdə də Şərqi Anadolu, İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə) Ermənistanının, Urmiya gölünün qərbi Kürdüstanın tarixi torpaqları kimi təqdim edilir, bölgənin yenidən bölüşdürülməsində nəsturi aysorların rolu vurğulanırdı [18, s.1-5].

1918-ci ilin 3 mart tarixli Brest-Litovsk müqaviləsi ilə işğal etdiyi xarici torpaqları tərk edib Rusiyaya qayıdan rus əsgərləri bütün silah-sursatlarını da aysor və ermənilərə satdılar [33, s.116]. Qacarların hərbi zəifliyindən istifadə edən aysor və ermənilər burada öz dövlətlərini yaratmaq iddiasında idilər. Urmiya, Sulduz şəhərlərində toplanan iyirmi min nəfərlik bu hərbi birliyə bolşevik hakimiyyətini qəbul etməyən keçmiş çar ordusu zabıtları, ingilis, fransız hərbiçiləri rəhbərlik edir, ABŞ missionerləri maliyyə dəstəyi verirdi [33,

s.117-118]. Nəsturi Aysor dini icmasının rəhbəri, patriarx Mar Şəmun Bünyaminin və əvvəllər Osmanlının Urmiya fəxri konsulu olmuş Ağa Petrosun da üzv olduğu Mutva adlı xristian hökuməti quruldu [33, s.118]. Beləliklə, Təkcə Urmiya şəhərində 10 min müsəlman əhalini qırdıqdan sonra erməni-aysor qüvvələri Salmas və Xoyu da ələ keçirməyə çalışdılar. Əksəriyyəti müsəlman olan 130 min adam bu döyüşlərdə xristian silahlılar tərəfindən öldürüldü [44].

Azərbaycanda aysor dövləti yaratmaq istəyən Mar Şəmun Bünyaminin hakimiyyəti kürd əsirət rəhbəri İsmayıl ağa Simko ilə bölüşdürmək təklifi təkbaşına kürd dövləti qurmaq istəyən Simko tərəfindən qəbul edilmədi. O, Mar Şəmunu aldadaraq görüşə çağırdı və sui-qəsdlə onu qətl etdirdi. Lakin bölgədə ingilis və rusların yardımı ilə Aysor dövlətini qurmaq cəhdləri bundan sonra da davam etdi [12, s.7]. Əvvəllər Osmanlıya qarşı silahlı mübarizədə aktiv rol oynamış erməni mənşəli Ağa Petros ingilis və rusların yardımı ilə Qacar ərazisində xristian dövlətini qurmaq cəhdinə davam etdi [12, s.7]. O, nəsturilərin üsyanının Qacarlara məğlubiyyətindən sonra peşman olmuş və “Müharibədən əvvəl biz xoşbəxt idik” deyərək üzüntüsünü dilə gətirmişdi [39, s.74-75].

Qeyd edək ki, ABŞ-dan olan protestant missionerlər, xüsusilə həm də Urmiya konsulu olmuş V.Şedd (ö.1918) aysorları ciddi mənada dəstəkləyir və təşkilatlandırirdılar. Onlar Osmanlıların hücumundan sonra bölgəni tərk etməyə məcbur olmuşdular [20, s.14]. Erməni-aysor hücumları nəticəsində soyqırımlara məruz qalan müsəlman əhalinin imdadına Osmanlı ordusu yetişir. Simko da aysorlara və Qacar dövlətinə qarşı Osmanlı ilə ittifaqa gedir [33, s.120].

1918-ci ilin iyun ayında Ehsan Paşanın komandanlığı ilə Osmanlı ordusu Azərbaycanın güneyinə girir, Urmiya və Salmasda erməni və aysorların türklərə qarşı etdiyi soyqırımların qarşısını alır. Osmanlının şəhəri ələ keçirməsindən sonra urmiyalı aysorlar Həmədana qaçdılar, sonra isə ingilis hərbiçilərinin mühafizəsi altında İraqa köçdülər. Aysorlarla birgə rus missioner heyəti də Urmiyanı birdəfəlik tərk etdi. Aysorların ancaq bir hissəsi 1920-ci ildən sonra öz vətənlərinə qayıda bildilər.

Osmanlı ordusunun Azərbaycana girməsi Qacarlara görə Osmanlı tabeliyində vahid Azərbaycan qurmaq planının tərkib hissəsi idi. Osmanlının bu planı Qacarlar tərəfindən narazılıqla qarşılanmışdı. Sənədlərdə də Ənvər paşanın belə bir planının olması bilinir [41, s.569]. I Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı ordusu son nəticədə Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olsa da, Azərbaycan xalqını erməni-aysor soyqırımından xilas edə bildi.

Çar Rusiyasının Qacar dövlətinə imperialist missionerlik siyasətinə də ancaq Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra son qoyuldu [26, s.17]. Lenin elan etmişdi ki, “1907-ci ildə Rusiya-İngiltərə arasında bağlanmış müqavilə parçalandı və zülmkar çar hökumətinin Qacarlardakı bütün imtiyazları ləğv

edildi” [15, s.76]. Azərbaycanlı mütəfəkkir S.H.Tağızadə bunu təsdiqləyərək qeyd edirdi ki, “1917-ci ildə Rusiyada baş verən Böyük Oktyabr sosialist inqilabı ölkəmizin istiqlaliyyəti üçün çox mühüm bir amil oldu. Əgər o inqilab baş verməsəydi, bu gün nə İran, nə də Türkiyədən bir iz belə qalmazdı” [15, s.76]. S.C.Pişəvəri də bu inqilabın imperializmin qalasını yıxdığını bildirmişdi [15, s.73]. Lakin Sovet Rusiyası Qacarlar üzərindəki imtiyazlarından imtina etsə də, 1920-ci ildə Azərbaycanın şimalını işğal etməklə özünün imperialist maraqları baxımından çar Rusiyasından fərqlənmədiyini ortaya qoydu.

Nəticə

Son olaraq deyə bilərik ki, Rusiya və Qərb dövlətlərinin xristian missionerləri vasitəsilə Qacar dövlətini parçalamaq, burada özlərinə tabe xristian dövləti qurmaq, müsəlmanları assimilyasiya etmək cəhdləri baş tutmadı. Bunda Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklərin Qacarlar üzərindəki bütün keçmiş imtiyazlardan imtina etməsi və Qacarların torpaq bütünlüyünü tanımaları da böyük rol oynadı. Hər nə qədər erməni-aysor silahlı dəstələri müsəlmanlara qarşı soyqırımlar törətsə də, Osmanlı türklərinin Azərbaycan xalqına yardımı sayəsində bu faciələrə son qoyuldu. Xarici missionerlərin müsəlmanların əleyhinə olan fəaliyyəti isə öz məqsədinə nail olmadı.

ƏDƏBİYYAT

1. *Arif (Şıxəliyev) E.* İngiltərənin geosiyasi maraqlarında “erməni məsələsi”nin yeri və Azərbaycana təsiri (1917-1920). Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2016, 144 s.
2. *Bünyadov Z.* Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
3. *Əlizadə A.* Xristianlıq: Tarix və fəlsəfə (ilk çağlar). Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları nəşriyyatı, 2007, 172 s.
4. *Həsənzadə T.* Marağalı Məhəmmədhəsən xan Etimadüssəltənənin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı: Tural, 2001, 224 s.
5. *Hüseynzadə Ə.* İranda misyonerlər // “Həyat” qəz., Bakı, 1905, 1 iyul, s.1-2
6. *Hüseynzadə Ə.* Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c., Bakı, 2008, 496 s.
7. *İsmayıl X.* Ermənilərin müsəlmanlara, xristianlara və yəhudilərə qarşı soyqırımı. Bakı: “Səral” Poliqrəfiya MMC, 2017, 304 s.
8. *Məmmədquluzadə C.* Misyonerlik // Molla Nəsrəddin, Tiflis, 1921, № 6, s.3-4
9. Molla Nəsrəddin: satirik jurnal, VI c., / red. İ.Həbibbəyli, T.Kərimli. Bakı: Şərq-Qərb, 2018, 675 s.
10. *Səfəri H.* Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqırımı. Bakı: Araz, 2016, 204 s.
11. *Sidqi M.T.* Əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 280 s.
12. *Süleyman T.* Simko inqilabının Kürdüstan və Azərbaycan tarixində rolu // “Diplomat” qəz., 2013, 9-15 dekabr, s.6-7

13. Şahzadə Nadir Mirzə Qacar. Təbriz darüssəltənəsinin tarixi, coğrafiyası və görkəmli şəxsləri. Bakı: Elm, 2019, 566 s.
14. Şəfiyeva Ə.H. İrannın modernləşməsində S.H.Tağızadənin rolu: tarix üzrə fəlsəfə dok. dis. Bakı, 2013, 196 s.
15. Şəmsi M. İrannın ictimai və siyasi xadimləri Böyük Oktyabr sosialist inqilabının əhəmiyyəti haqqında / Böyük Oktyabr və xarici Şərq. Bakı: Elm, 1987, 208 s.
16. Təbrizi Ə.K. İrannın məşrutə inqilabının tarixi. Tərc. ed. A.Ə.Haşimi. Essen: Nima Verlag, 2003, 1047 s.
17. Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərənəşr, 1967, 464 s.
18. Armenia and Kurdistan. Ed. G.W.Prothero. London, 1920, 110 p.
19. Browne E. The Persian Revolution of 1905-1909. Cambridge University Press, 1910, 473 p.
20. Call E.N., Baker M. Documenting Protestant Missionary Activism during the Armenian Genocide // New York: Philanthropy, Faith, and Influence: The Reading Room, 2016, Vol.1, pp.7-18
21. Curzon G.N. Persia and the Persian question. Vol. 1, London, 1892, 731 p.
22. Shuster W.M. The strugling of Persia. New York, 1912, 434 p.
23. Архиепископ Курганский и Шадринский Костантин. История православной миссии в Иране // Вестник Екатеринбургской духовной семинарии. Вып. 2(4), 2012, с.12-39
24. Вердиева X. Немцы в Северном Азербайджане. Баку: Элм, 2009, 208 с.
25. Герд Л.А. Англиканская и русская православная миссии к несторианам Персии и Турции в конце XIX в. // Христианское Чтение, № 2, 2015, с.137-157
26. Шамси М. Развитие просвещения в Иране (1851-1917). Автореф. дисс. ... док. истор. наук. Баку, 1981, 45 с.
27. Aydemir Ş.S., Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa 1914-1922. III с., İstanbul: Remzi, 1978, 530 s.
28. Aydın M. Misyonerlik Kıskaçında Nesturiler: Katolik, Ortodoks ve Protestan Misyonerlerin Nesturiler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Siyasi Sonuçları // Erdem, № 2 (60), 2011, s.1-30
29. Domazeti R. İranda eğitim: Batı eğitim mirasından devrimçi eğitime // İNSAMER, 2008, № 76, s.1-9
30. Doulatabai F. Ahter gazetesi çerçevesinde İran-Türkiye fikri ve edebi ilişkileri. İzmir: TC. Ege Üniversitesi, 2005, 231 s.
31. Esedli M. Ahund Yusuf Ziya Talıbzadenin Türkiyedeki dini, siyasi ve herbi fealiyyetleri (1906-1918) // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, İzmir, 2007, № 7 (1), s.67-78
32. Harman Ö.F. Abdulahad Davud // TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1988, s.177-178
33. Karabalık K. Birinci Dünya Savaşında Güney Azerbaycan. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 178 s.
34. Karadeniz Y. İran tarihi (1700-1825). İstanbul: Selenge yay., 2012, 577 s.
35. Karadeniz Y. Kaçar hanedanı (1795-1825). Malatya: İnönü Üniversitesi, 2004, 424 s.

36. *Karadeniz Y.* 1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması'nın İran Siyasetine Etkisi // *Route Educational and Social Science Journal*, March 2017, Vol. 4(2), s.222-236
37. *Poole S.* Eugene Boré ve Katolik Vincentian Cemaati'nin Yakındoğu'da Kurduğu Misyoner Merkezleri. *Terc. A.Aksu // FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2016, №7, s.337-366
38. *Satılmış S. I.* Dünya Savaşı Öncesinde Nesturiler ve Onlara Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri. *Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi*, 2006, 187 s.
39. *Şenoğlugil M.* Nesturi isyanı ve Musul sorununa etkileri. *İstanbul: İstanbul Üniversitesi*, 2015, 118 s.
40. *Turgut R.* Koçanis: Üç Asırlık Nesturi Patrikhane Merkezi (1600-1915) / Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumunun materyalleri. *Hakkari*, 14-16 Kasım 2014, s.19-34
41. *Yel S.* Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti? // *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. Sayı: 24, Kasım 1999-2003 s. 563-578
42. *Kəsrəvi Ə.* Tarixə-məşruteyə-İran. *Tehran: Əmir Kəbir*, 1343, 906 s.
43. *Tərbiyət M.* Danişməndane-Azərbaycan. *Tehran*, 1314, 414 s.
44. *Nəsibzadə N.* Güney tarixində fədakarlıq və qəflət dövrü / URL: <http://davam.az/6068-gney-azrbaycan-tarxnd-fdakarlq-v-qflt-dvr-1.html>
45. *Yigitoğlu N.* "Molla Nəsrəddin" jurnalında erməni-müsəlman münaqişəsi və onun səbəbləri / URL: <https://modern.az/az/news/200512>
46. *Bennett C.* The Legacy of Henry Martyn. – 15 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/278966768_The_Legacy_of_Henry_Martyn
47. *Ekbal K.* Baskerville Howard C. / URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/baskerville-howard-c>
48. *Hadidi D.* French schools in Persia / URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/france-xv>
49. *Иран.* URL: <https://www.pravenc.ru/text/673877.html>
50. *Наумов Н.* Россия и Ассурия. URL: <https://serg-slavorum.livejournal.com/1646510.html>
51. *Эжен Боре* / URL: http://ru.hayazg.info/%D0%AD%D0%B6%D0%B5%D0%BD_%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B5

Redaksiyaya daxil olub 15.02.2021